

УДК: 94 (477.7)

КРАВЕЦЬ Т.В.,

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського.

Кравець Тетяна Вікторівна – студентка магістратури Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сфера наукових інтересів – *селянське самоврядування на Півдні України у пореформений період (60-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст.).*

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (60-80-ТІ РР. XIX СТ.)

У статті автор аналізує структуру та сутність інституту селянського самоврядування в Україні після селянської реформи 1861 р. Особлива увага приділяється повноваженням та компетенції органів селянського самоуправління.

In this article author makes an analyses of the structure and the contain of peasant self-government in Ukraine after the peasant reform of 1861. The main interest sets the competence of self-government's organs.

На сучасному етапі розвитку української державності багато уваги приділяється проблемам народного представництва як запоруки побудови демократичного суспільства. У зв'язку з цим, все частіше звертаються до місцевого представництва на рівні самоврядування. Місцеве самоврядування визнається однією з найважливіших складових демократичного ладу, адже воно дозволяє індивідам проявити власну громадську і політичну активність, є одним із елементів громадянського суспільства, репрезентує інтереси місцевого населення і покликане ці інтереси узгоджувати і задовольняти відповідно до правової системи держави.

Період другої половини XIX – початок XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, був дуже складним і неоднозначним у контексті соціально-економічної трансформації суспільства, політичних процесів і національно-культурного розвитку.

Однією з проблем, що постала перед тогочасним суспільством, був процес становлення та розвитку системи місцевого самоврядування. Метою даної статті є спроба проаналізувати структуру та сутність інституту селянського самоврядування в Україні у пореформений період (60-80-ті рр. XIX ст.).

У дореволюційний період даною проблемою займалися публіцисти, а не дослідники. Вони у своїх роботах суб'єктивно аналізували головні положення законодавчих актів щодо селянської реформи 1861 р. [1]. У радянські часи ця тема мало висвітлювалася у науковій літературі, у зв'язку зі специфічною ідеологією. Радянська історіографія розглядала акції влади другої половини XIX ст. як тенденційне явище, що лише тимчасово полегшило становище селянства [2]. Сучасні дослідники торкаються означеного питання лише частково [3], або висвітлюють його у вузькому

політичному чи правовому вимірі [4]. Тому автор вважає необхідним докладніше вивчення проблеми саме в історичному аспекті.

Селянська реформа 1861 р., позбавивши селян нагляду з боку поміщиків, призвела до виникнення елементів самоврядування на селі. У статті 17 Положення про селян указувалося, що у відношенні господарському селяни об'єднуються в сільські громади, а для місцевого управління й суду – у волості. Причому в кожній сільській громаді й волості вирішення суспільних справ поручається міру й вибраним від нього особам [5].

Селянське самоврядування, в значній мірі формальне в силу визначених законом порядку формування та компетенції, мало не тільки забезпечити керованість масами селян, які звільнялися від кріпацтва, а й виконувати певні процесуальні дії щодо реалізації самої реформи. Таким чином, за Положеннями 19 лютого 1861 р., основним суб'єктом цивільно-правових відносин із поміщиком ставав не колишній селянин, а громада, представлена її формально виборними органами [6]. Досить чітко це простежується в законодавчо визначених процедурах складання, перевірки та введення в дію уставних грамот, а також складання на їх підставі та введення в силу викупних актів. Функціонувала громада за законом на основі звичаїв.

Спочатку селянське самоврядування мало широкі права. Згодом, посиливши нагляд та адміністративну опіку над селянством, уряд уводить інститут мирових посередників, що складався з осіб, які враховували інтереси поміщиків і проводили політику уряду. За законом від 27 червня 1874 р. інститут мирових посередників та з'їзд мирових посередників у земських губерніях були замінені повітовими в селянських

справах присутствіями. Збільшення контролю за громадами влада пояснювала необхідністю попередження дедалі зростаючих селянських заворушень [7].

До присутствія входили неодмінний член, повітовий справник, голова повітової земської управи й один із почесних мирових суддів, який призначався міністром юстиції. Очолював присутствіє повітовий маршалок. З цієї “колегії” неодмінний член та справник мали самостійну владу. Всі ж інші члени повітового в селянських справах присутствія тільки наглядали за сільськими й волосними органами селянського управління та ревізували їх за дорученням присутствія.

Велика роль начальників повітової поліції – справників у повітових у селянських справах присутствіях та їх дисциплінарна влада, якої не мали інші члени присутствія, поставила волосне і сільське управління у велику залежність від поліції.

За реформою від 12 липня 1889 р. замість повітових у селянських справах присутствій запроваджувався інститут земських начальників із повітовими з’їздами; у губерніях замість губернських у селянських справах присутствій були створені губернські присутствія [8].

Відповідно до розпоряджень уряду, в руках земських начальників зосереджувалися адміністративні, судові та поліцейські функції, тобто функції, що до реформи 1861 р належали поміщику. Отже, земські начальники мали всі важелі впливу на службових осіб сільського правління, волосні суди, волосні правління та сільські й волосні сходи. Тому, звільнивши селян від опіки поміщиків, уряд поступово встановив над ними чиновницьку опіку.

Однією з ланок селянського самоврядування було волосне самоуправління, що включало в себе волосний сход, волосних старост та волосний суд.

Волосний сход, за Положенням, мав бути головним розпорядчим органом усього волосного управління. Проте з ряду причин він такої ролі не відігравав. До функцій волосного сходу входили вибори службових осіб волосного правління та нагляд за їх діяльністю, розподіл податків і самооподаткування, призначення сиротам опікунів та попечителів і перевірка їх діяльності, справи про рекрутську повинність, затвердження постанов сільських сходів про висилку “неблагонадійних” членів, вибори повітових земських гласних (у тих губерніях, де було введено земство), обрання вибірників і кандидатів для виборів членів повітових землевпорядних комісій від волосних сходів, а з утворенням державної думи – обрання виборних для участі в з’їзді уповноважених від селян. Волосний сход обговорював і вирішував справи, що стосувалися господарських, культурних і побутових потреб селян усієї волості, та наглядав за селянами і їх сільським громадським управлінням.

Інші питання волосним сходам обговорювати заборонялося, і за винесення постанов, які не стосувалися перелічених вище питань, винуватці підлягали покаранню за рішенням мирових посередників (на Правобережжі) та земських начальників, або передавалися до суду.

Компетенція волосних сходів обмежувалася невеликим колом питань.

Однією з причин обмеження функцій волосних сходів було розширення компетенції сільських сходів. Іншою важливою причиною звуження кола питань волосних сходів було розширення функцій волосного правління, а також опіка над органами селянського управління мирових посередників та земських начальників, яка виявилася, насамперед, у доборі бажаних владі службових осіб волосного правління [9].

Сільські старости та волосні старшини були представниками селянської влади і мали право скликати збори, виносити на розгляд або обговорення питання, а також виконувати прийняті рішення. Влада старшини мала певні обмеження, вони повинні були радитись із волосним правлінням.

Селяни мали право судитися своїм волосним судом, керуючись місцевими звичаями не лише в громадських, а й у незначних кримінальних справах. Рішення селянських судів вважалося остаточним і не підлягало оскарженню, за винятком судових порушень [10].

Реально ж простежувалося, що надане селянським громадам самоуправління проявлялося незначною мірою. Воно замінювалось інколи свавіллям старост, старшин і волосних писарів або безпосереднім їхнім начальством – мировими посередниками.

Так, у Київській губернії мировими посередниками часто порушувалося право зборів у обранні своїх посадових осіб. Користуючись правом усунення від посад непридатних старост і старшин, посередники на свій розсуд призначали на їх місця інших осіб, хоча це право належало селянським зборам. Це найчастіше було пов’язано з бажанням мирових посередників мати підпорядкованих старост, які б покривали їх протиправні дії [11].

Формувалася недовіра до волосного самоуправління, небажання селян відвідувати збори зривало вирішення окремих питань. Низький рівень освіти селянства давав можливість чиновникам або зацікавленим особам приймати на зборах вигідні для себе рішення, які часто не відповідали інтересам селян.

У багатьох волостях рішення зборів записувалися волосними писарями задалегідь, до самих зборів. Ці рішення писалися без участі відповідної кількості селян. Крім того, за всіх присутніх і відсутніх підписувалась одна особа. Користуючись зменшенням значення волосних зборів, сільські посадові особи проводили вигідні для себе рішення [12].

Не меншими були порушення й у діяльності волосних судів. Роль цих установ, передбачена законом, фактично не втілювалась у життя. Це було пов’язане з кількома причинами. Більшість селян, які виконували обов’язки суддів, були неписьменні. Тому суди та їх рішення фактично перебували під впливом волосних писарів і старшин, які були присутні на засіданнях і втручалися в них. У такій ситуації волосні суди не завжди виступали захисниками інтересів селянства [13].

Що ж становило собою громадське самоуправління селян? Звільнені селяни опинялись у дуже скрутному становищі, що полягало, головним чином, у крайній їхній залежності від тих сільських громад, які створювалися серед них. Меншою мірою це стосувалося селян із подвірним господарюванням, більше – з обцинним.

Селяни отримали право відлучатися з місця проживання, переходити в інші стани, найматися в рекрути чи то просто йти на військову службу. І, що дуже важливо, одержали право участі у сходах, в ухваленні мирських рішень, у виборах громадських посадових осіб, а також право бути обраними.

Сільська громада визначалася законом як поселення селян на землі одного поміщика, що так чи інакше поєднувало їхні господарські інтереси (загальні земельні угіддя, загальні зобов’язання перед поміщиком тощо). Сільське управління цієї громади становили сільський сход і сільський староста. Громада, залежно від чисельності населення в ній, могла мати, наприклад, особливого збирача податків

чи доглядача хлібних магазинів, утримувати всляких сторожів, писарів [14].

У кожній сільській громаді засновували сільський сход. На сході обирали найважливіших у громаді членів самоуправління. Цій сільській адміністрації надавалася надзвичайна влада над селянами. Так, сільський староста міг навіть карати селян за дії, які, як йому здавалося, того заслуговували. Він міг застосовувати до них практично самовільну владу в цьому випадку, оскільки закон не визначав, коли і за які провини на винних можна було накладати покарання, тобто це було покарання без суду й закону. У свою чергу, сама сільська влада перебувала в повному підпорядкуванні у мирового посередника, якого обирали з місцевих поміщиків. Він і вирішував селянські справи.

До складу сільського сходу входили всі домовласники, сільський староста, збирач податків, місцева поліція (соцькі та десяцькі), наглядачі хлібного магазину, лікарень, шкіл, а також писар, пастухи, сторожі, пожежники, які зазвичай працювали по найму. Не мали права брати участь у сході особи, які перебували під судом і слідством чи були віддані під нагляд громади. Селяни-власники, що вже уклали викупну угоду і тим самим перестали бути тимчасовозобов'язаними, не мали права брати участь у сходах, на яких обговорювалися питання взаємин поміщика і тимчасовозобов'язаних селян [15].

Головну роль на сході відіграв староста – за ним залишалася першість і можливість збереження належного порядку. Саме він, за вказівкою мирового посередника чи за бажанням поміщика, скликав сход.

До компетенції сільського сходу належали питання громадського землекористування й землеволодіння. До його обов'язку входив і розклад повинностей – як на користь державі, так і поміщикам. Важливою прерогативою сходу було право видаляти із суспільства шкідливих і неблагонадійних його членів. Він же міг тимчасово усувати окремих селян від участі в сходах, але не більш як на три роки.

Громада могла й захистити свого члена, взяти його на поруки. Так, наприклад, вчинила громада одного із сіл Веселянської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії. У 1864 р.: до сільського сходу звернулася дружина і діти їх односельчанина, що утримувався в тюремному замку. Провина останнього полягала в тому, що він разом з товаришами таємним чином зарізав “економічного” вола, вартість якого була оцінена в 35 крб. Але вотчинна контора, зважаючи на скрутне матеріальне становище сім'ї винного, призначила тільки 20 крб [16].

Згідно із законом від 12 березня 1903 р., кругова порука була відмінена [17].

Староста для громадян був ключовою особою і зв'язуючою ланкою між селянами та владою. За умов, коли діяльність громади з усіх сторін контролювалася чиновниками, староста був посередником між інтересами громади, яка його обрала, й інтересами чиновників, які його контролювали. Потрібно було володіти неабияким умінням, адже, коли староста не виконував інтереси громади, його могли скинути чи навіть вчинити розправу. З іншого боку, влада теж не церемонилася зі старостами, що їх не задовольняли, й могла відправити їх у в'язницю чи навіть вислати у Сибір.

Яким же критеріям мав відповідати староста? По-перше, ця особа повинна була мати авторитет серед переважної більшості членів громади. Найчастіше обирали осіб, які давно проживали в

межах громади і вважалися найдосвідченішими в різних життєвих справах.

Існував і віковий ценз. Староста не міг бути молодшим 25 років, а бажано – значно старшим, адже громада цінувала не молодість, а досвід. Хоча майнового цензу не існувало, обиралися, головним чином, господарі міцних господарств. У громаді вважалося, що особа, яка не змогла добре вести своє господарство, не зможе керувати й господарством цілої громади. Щоправда, існували непоодинокі випадки, коли обраний власник відмовлявся від обрання. Ця посада забирала багато сил, а на власне господарство часу майже не залишалося, особливо коли в господі не вистачало робочих рук. Крім того, посада старости була й доволі небезпечною, адже можна було втратити не лише авторитет, а й землю та майно [18].

Не на останньому місці був і освітній ценз, який вважався для старости обов'язковим. Насправді – староста часто вмів лише розписуватися, а потрібні документи складав писар. Громада, яка в більшості своїй була неписьменна, поблажливо ставилася до невиконання цієї вимоги. Неписьменні старости були й на руку чиновникам, які могли підсунути на підпис їм будь-який документ.

Значний вплив і безконтрольність сільських старост, волосних старшин і писарів були пов'язані з певними поліційними функціями, які вони виконували. Згадані особи відповідали за стан благоустрою і порядку в селах, а також за попередження й припинення злочинів. Вони мали право накладати на підлеглих адміністративні стягнення за незначні порушення. В більшості випадків – це право використовувалося ними невмотивовано, супроводжувалося арештами, побоями. Саме тому селяни часто боялися скаржитися на старшин, старост і писарів, бо вважали це небезпечною справою, що не дасть результатів. Доведені до відчаю протиправними діями місцевих посадових осіб, селяни замість скарг іноді чинили самоправство.

Другою за важливістю і найменш популярною була посада збирача податків. Він вів облік платежів та внесків, які поступали від селян, та відповідав за збереження суми до внесення її в повітове казначейство. Цю посаду ніхто із селян займати не хотів, адже, крім непопулярності, вона забирала багато часу і відривала від власного господарства. Найбільш поширеною була практика почергового виконання обов'язків збирача податків різними господарями [19].

Посада сільського писаря була третьою за важливістю в офіційному складі сільського самоуправління. В Російській імперії існувала практика підготовки професійних кадрів для сільського та волосного самоуправління. При міністерстві державного майна існували сільські приходські училища з широким профілем підготовки своїх вихованців. Губернським палатам дозволялося приписувати їх до селянського стану з поселенням та обов'язковим наділом. Часто писарів приписували до громади лише через 10-річний випробувальний термін, а до того часу вони користувалися землею або працювали лише за плату [20].

Щодо судової влади на селі, то згідно зі ст. 1 Судових статутів 20 листопада 1864 року, “влада судова належить: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам і урядовому сенату як верховному касаційному суду...” [21]. До цього переліку також треба додати і волосний суд. Слід наголосити, що найближчими до всього

населення представниками судової влади були дільничні мирові судді, в компетенції яких перебували майже всі справи місцевої юстиції. Це зумовило збільшення кількості їх посад у губернських повітах. Зокрема, в Одесі, де передбачалося створити особливий мировий округ, було 42 посади мирового судді, а в Миколаєві, який також був виділений в особливий мировий округ, створено 7 мирових дільниць. Загалом у губернії налічувалося 89 посад мирового судді [22].

Таким чином, на межі XIX-XX ст. в Україні почала утворюватися система місцевого самоврядування, яка

мала б задовольнити місцеві потреби населення в тогочасних умовах розвитку суспільства. Реформами 1860-70-х рр. було закладено правове підґрунтя для існування кількох напрямків місцевого самоврядування, в тому числі й селянського. Після реформ 60-80-х років XIX ст. змінилася селянська громада, яка до того часу була соціальною структурою селян без чітко визначених умов її існування. Вона регламентувала відносини всередині громади на основі встановлених звичаїв та моральних традицій своїх предків. Після реформи громада набула організаційного оформлення й була юридично затверджена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – СПб.: Типолитограф. А.Г. Розена (Е. Ландау), 1905. – 252 с.; Дружинин Н. Юридическое положение крестьян: Исследование с приложением статей: I. Полноправные сельские общества и бесправные селения. II. Крестьянская женщина. III. “Вы” и “ты”. IV. Наказание без суда. V. Преобразованный волосной суд. VI. Юридическая беспомощность крестьян. – СПб.: Тип. М.Меркушева, 1897. – 385 с.; Белокогонский И.П. Самоуправление и земство. – Ростов-на-Дону: Изд. И. Парамонова “Дон. Речь”, 1905. – 36 с.; Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. 1864 – 20 нояб. 1914: (К 50-летию Судебных Уставов). – М.: Изд. т-ва И.Д. Сытина, 1914. – 295 с.
2. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., Вид-во Академії УРСР, 1961. – 121 с.
3. Институты самоуправления: историко-правовое исследование (под ред. Л.С. Мамут). – М., “Наука”. – 304 с.
4. Євтушенко О. Правове регулювання селянського самоврядування в період великої реформи на Півдні України // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2003. – № 2. – С. 16-21.
5. Хрестоматія з історії Української РСР. – В 2-х тт. – К.: Радянська школа, 1961. – Т. 2. – 642 с.
6. Корнилов А.А. Крестьянская реформа. – СПб., Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1905. – 271 с.
7. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – С. 65.
8. Дружинин Н. Юридическое положение крестьян. – С. 66.
9. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – С. 44-45.
10. Закон о преобразовании местного суда: С приложением временных правил о волостном суде, высочайше утвержденных 15 июня 1912 г. – 2-е изд. неофиц. – М.: Изд. “Правоведение”, 1913. – 155 с.
11. Історія українського селянства. – В 2-х тт. – К., “Наукова думка”, 2006. – Т. 1. – 648 с.
12. Жижиленко А.А. О безответственности народных представителей. – СПб: Типография Губернского правления, 1909. – 57 с.;
13. Дружинин Н. Волостной суд // Юрист. – 1905. – № 52.
14. Положения о сельском состоянии, дополненные всеми позднейшими узаконениями и разъясняющими их извлечениями распоряжений Правительствующего Сената. – СПб., 1896. – 344 с.
15. Дружинин Н. Юридическое положение крестьян. – С. 71-73.
16. Історія українського селянства. – С. 376.
17. Крестьянский строй: Сб. ст. / А.Корнилов, С. Лаппо-Данилевский, В.И. Селивский, И.М. Страховский. – СПб.: Изд. кн. П.Д. Долгорукова и гр. С.Л. Толстого при участии ред. газ. “Право”. Кн. изд-во “Беседа”, 1905. – 526 с.
18. Российское законодательство X-XX веков. – М., 1989. – 460 с.
19. Дружинин Н.П. Очерки крестьянской общественной жизни. – С. 74.
20. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – С. 78.
21. Кони А.Ф. Отцы и дети судебной реформы. – С. 54.
22. Закон об установлении положения о введении в действие закона 15 июня 1912 года “О преобразовании местного суда” / Сост. К.П. Эмирлов: – СПб.: Изд. Юр.кн.склада “Право”. Тип. Акц. общ-ва “Слово”, 1913. – 126 с.